

HISTORIA ECCLESIAE

Dávid Gyula*

Kolozsvár

A romániai magyar egyházak az 1956-os forradalom és a megtorlás időszakában**

The Hungarian Churches of Romania during the 1956 Revolution
and the Period of Retaliation. Abstract

After the death of Stalin the church policy of the communist states formerly belonging to the Soviet bloc began to change gradually. In 1955 Áron Márton, a Roman Catholic bishop sentenced to death, was released from prison, and many other priests, monks and ministers were freed. Hungarian Protestant churches in Romania were allowed to contact sister churches in Hungary and the world. Following a simplified administrative procedure for obtaining passports, people were allowed to travel abroad and build relationships. Romanian citizens became aware of the unease and dissatisfaction towards the political system in Hungary. The events of the 1956 Revolution were followed mostly through the radio, and Hungarians in Romania have openly expressed their sympathy, especially university students and students of theology. They openly opposed the official propaganda labelling the Hungarian uprising as counter-revolution. After the revolution in Hungary was suppressed, the Romanian state power also retaliated. In the first period the Hungarian clergy were mingled especially in other kind of political issues. Then, after 1958, several explicitly church oriented suits followed. Four lawsuits against 26 Protestant theological students, ministers and theology professors. In three so-called Bethanist-cases 21 ministers and church members were found guilty. 15 further church members were convicted in show trials, in many cases based on their attitude towards the 1956 Revolution. These trials were part of an antireligious propaganda started in 1957, but in a larger context they were intended to intimidate the Hungarian ethnic people. They intended to create a context of fear, in which the communist power could take the initiative to liquidate the autonomous Hungarian university and undergraduate school system, and in which, by means of his own delegated church representatives, could intervene and control the church from within.

Keywords: 1956 Revolution in Hungary, Hungarian churches in Romania, Protestant Theological Institute of Cluj-Napoca.

Az 1956 nyarán készített *Memorandum*ában Ravasz László kétféle politikát különböztetett meg a kommunista rendszerek egyházhoz és val-

* Dávid Gyula (Árapatak, Kovászna megye, 1928) irodalomtörténész és szerkesztő (Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Kriterion Könyvkiadó, *Romániai magyar irodalmi lexikon*, *Román Sajtófigyelő*, *Erdélyi Múzeum*, 1992-től a kolozsvári Polis Könyvkiadó ügyvezetője), 1956-os politikai elítélt. 1991–1999 között az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület elnöke, 1999 óta tiszteletbeli elnöke. 1992-ben a Magyarok Világszövetsége elnökségi tagjaként működött.

** Elhangzott a Magyarországi Református Egyház emlékszinatán, Budapest 2016. okt. 14-én.

Az 1956 nyarán készített *Memorandum*ában Ravasz László kétféle politikát különböztetett meg a kommunista rendszerek egyházhoz és váláshoz való viszonyát illetően: *a nyílt elnyomás* és *a lassú elsorvasztás* politikáját, hozzátéve, hogy a szovjet tömb országokban létezett egy harmadik, *köztes politika* is: „meggyengíteni az egyházat az egyház által”, azaz

„[...] különböző eszközökkel olyan egyházi vezetőség alakulását biztosítani, mely [...] nyíltan az állami hatalom mellé csatlakozott, s annak akaratát képviselte az egyházzal szemben [...]”¹

Romániában – legalábbis addig az ideig, amelyről most beszélnem kell – ez a köztes politika csak mint kísérlet érvényesült, hiszen a római katolikus egyházat Márton Áron és a legfelső egyházi vezetés bebörtönzésével sem sikerült az államilag támogatott „békepapi mozgalom” mellé állítani, ami pedig a protestáns egyházakat illeti, azok – egyfajta kompromisszumként – elkészítették ugyan 1948-ban az állam által is jóváhagyott státútumukat, de e státútum és az alkotmány betűjére hivatkozva, valamint személyi kapcsolataikat felhasználva arra törekedtek, hogy az állami szervek beavatkozásaival szemben is valaminő „életképes politikát folytathassanak a múltból örökölt értékek megőrzésére és védelmében”.² Vásárhelyi püspök magatartását ebben a dologban Tőkés István nyomán ismerhetjük:

„Újra meg újra hangoztatta: akár a misszió kérdésében, akár egyházi rendi vagy társadalmi vonatkozásban irányadó, hogy helyezzük magunk elé a Szentírást, melléje a hitvallásokat és a státútumot, s ezeknek a korlátjai között cselekedjünk értelmesen, »kálvinista józansággal« és legjobb »lelkiismeretünk szerint«.”³

A Sztálin halálát követő „olvasás” éveiben a szocialista tömb országokban némi változás állott be a kommunista párt és az állam egyházpolitikájában is. Romániában a korábbi merev és harcos ateista propaganda és gyakorlat után kísérletek történnek egy, a nemzetközi helyzet megváltozásával is számoló „taktikusabb”

¹ A *Memorandumot* közli Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézközbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéhez.* A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest 2006, (110–115) 111.

² János Csongor: *Adalékok a Református Egyház és a román állam 1948–1960/61 közötti kapcsolatához.* In: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában. Intézmények és módszerek.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest 2014, (151–180) 154.

³ Tőkés István: *A romániai magyar református egyház élete. 1944–1989.* 2. kiadás. Kolozsvár 2014, 147. A román állam és párt egyházpolitikájáról és az ellenőrzés mechanizmusáról részletes képet ad a romániai kommunista rendszerről átfogó elemzést nyújtó Tismăneanu-jelentés; ld. Vladimir Tismăneanu – Dobrin Dobrinu – Cristian Vasile (szerk.): *Analiza dictaturii comuniste din România. Raport final.* [A romániai kommunista diktatúra elemzése. Zárójelentés]. Editura Humanitas, București 2007, 261–272.

gyakorlat kialakítására.⁴ Ez a római katolikus egyház esetében azt jelentette, hogy miután a „békepapi mozgalom” teljes kudarcot vallott, abban a reményben kezdtek tárgyalásokat az akkor még börtönben lévő Márton Áron püspökkel, hogy szabadsága árán sikerül megnyerni őt a római katolikus egyház 1948 óta végeredményben törvényen kívüli helyzetének megoldása ügyének, s ezen a vonalon haladva el lehet indulni a román állam és a Vatikán közötti viszony valaminő rendezése felé. E tárgyalások eléggé hosszan tartottak. Előbb egy 1954 június–júliusában kezdeményezett tárgyalás során maga Petru Groza államfő próbálta rávenni Márton Áront az együttműködésre, majd büntetésének felfüggesztéséről folytatódtak a „meggyőzési kísérletek” az 1955. január 3-án kiadott nagy nemzetgyűlési elnökségi rendeletről Márton Áron tényleges szabadon bocsátásáig, 1955. március 24-éig még börtönében, majd a bukaresti ortodox érsekségi palotában, házi őrizetben. E tárgyalások során Márton Áron kitartott tárgyalópartnerének, Petru Groza államelnöknek tett kijelentése mellett. Egyik alkalommal ezt mondta: „Szabadon bocsátásomért cserébe nem ígérhetek semmit [...]”⁵ Az eredménytelen eszmecsere végén pedig így szólt:

„[...] keressenek másvalakit, akivel a tárgyalást folytathatja. Engem pedig hagyjanak a börtönben. Nehéz a börtönélet, de ha kedves is számomra a szabadság, nem ragaszkodom hozzá bármiáron.”⁶

Az eredmény végül mégis Márton Áron szabadlábra helyezése lett. Különben a román egyházpolitika kétarcúságát mutatja, hogy alig egy héttel a gyulafehérvári püspöki székhelyre történő visszatérése előtt hirdettek ítéletet az úgynevezett „jurisdikciós per”-ben⁷, amelyben tíz papot és egy szociális nővért ítélték el összesen 67 évre, mert egy előterjesztésükben egyházi jogi érvekre építve tárták fel a „békepapi” egyházvezetés törvénytelen voltát.

A romániai magyar protestáns egyházak esetében nem volt ekkora a tét, mégis érezhetővé vált a párt- és államvezetés lépésváltása. A Magyarországi Református Egyház és a református világszervezetek felé addig érvényesített teljes bezártság után az állam jóváhagyta néhány vezető egyházi személyiség részvételét a nemzetközi konferenciákon, összejöveteleken. Búthi Sándor nagyváradi egyházkerületi

⁴ Az 1953 utáni változásokat a romániai református egyház helyzetére vonatkozóan részletesen mutatja be Jánosi Csongor, ld. Buzogány Dezső – Jánosi Csongor: *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest 2011, 71–75.

⁵ A Petru Grozával folytatott beszélgetések jegyzőkönyvét közli Csendes László: Párbeszéd a börtönben. Gheorghe Gheorghiu-Dej második kormányának viszonyulása a Római Katolikus Egyházhoz. In: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *i. m.* (43–78), 53.

⁶ Uo. 54.

⁷ A perről ld. röviden: Dávid Gyula (szerk.): *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adataira. 1956–1965.* Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2006, 31. A benne szereplők életrajzi adatait és visszaemlékezéseit ld. Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. A Kalocsa-Bácsi, Csanádi, Erdélyi, Nagyváradi Egyházmegyék üldözött pappjai.* Lämpás Kiadó, Abaliget 1994.

főjegyző, később püspök 1956. január–február hónapokban tehetett nagyobb külföldi utat; Bereczky Albert püspök június–júliusban tett látogatást Kolozsváron; 1956. július 28. és augusztus 4. között Vásárhelyi János és Argay György püspökök részt vehettek az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának ülésén, Gallyatetőn, ahol Maksay Albert teológiai professzort beválasztották a végrehajtó bizottságba; sőt 1956 júliusában – igaz, magánútlevéllel – Ravasz László is rokon látogatást tehetett Erdélyben, Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen, ahol minden bizonnyal a gallyatetői ülésre készített *Memorandum*-ban foglaltak is az egykori kolozsvári teológiai tanár kollegákkal folytatott beszélgetések témái közé tartoztak.⁸

Bereczky Albert püspök kolozsvári látogatására – az idő rövidre szabottsága ellenére is – érdemes kitérni, az ekkor történtek ugyanis jelzik azt a szellemet, amely a magyar forradalom küszöbén az erdélyi egyházi közvéleményben is kifejezésre jutott. A részleteket szintén Tőkés István révén ismerjük, aki az Erdélyi Református Egyházkerület akkori missziói előadójaként közvetlen élmény alapján teszi mérlegre a történeteket.

„A látogatás rendjén sokaknak meg kellett győződniük az erdélyi utazás természetlenségéről. Bereczky ugyanis nem ismerve (vagy talán jól ismerve?) az erdélyi mentalitást, nyomatékosan kifejezte, hogy Magyarország végképp tudomásul vette a leszakított területek helyzetét, s az a felfogása, hogy a határokon innen és túl önállóan és egymástól függetlenül kell berendezkedni. A lelki kapcsolatok valóban csak a lelkiekre vonatkozhatnak, mivel egyik állam, illetve egyház sem szólhat bele a másik dolgába. Maga ez a kijelentés még nem lett volna veszedelmes, de annál inkább a hanghordozás, amellyel »álomkergetőknek« és »levegőtleneknek« minősítette az erdélyi elégedetlenkedőket, s egyáltalán nem akart tudomást venni arról a feszült helyzetről, amelyben a magyarság, közelebbről a református egyház élt a román államban. Az észrevevés és az együttérzés helyett kendőzetlen nyíltsággal fejezte ki a román állam iránti lojalitását és az új, »szocialista értékrend« értékelését.”⁹

Tőkés Istvántól tudjuk azt is, hogy mik történtek a hivatalos találkozásokat követően.

⁸ Ravasz László *Memorandum*-ának egyik példányát Dobri János szerezte meg még a nyár folyamán (ld. Tófalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. III. A Dobai-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2009, 418), majd egy másik példányát a forradalom napjaiban Budapesten tartózkodó Vargha László hozta magával, s ismertette meg többek között Dobai Istvánnal (ld. uo. 144–146). Kolozsvári tartózkodásának néhány fontos részletét szintén a Dobai-pert megelőző kihallgatási jegyzőkönyvekből ismerjük, mégpedig Dobri János 1957. április 22-ei vallomásából, amelyből kiderül, hogy az egyetemi fokú Protestáns Teológiai Intézet tanári kara közös vacsorát is adott tiszteletére, amelyen részt vettek mind a teológia működő, mind az 1948-ban kényszernyugdíjba tett tanárai (ld. uo. 416–418).

⁹ Tőkés István: *i. m.* 245.

„A Protestáns Teológiai Intézet könyvtárszobájában terítettek asztalt a vendégnek és a meghívott egyházi előjáróknak és professzoroknak. A vérző szívű Nagy András¹⁰ volt az, aki végeredményben minden hitvalló reformátusnak a gondolatait és érzéseit kifejezésre juttatta. Isten előtti alázattal, őszinteséggel és jeremiási sírássalmondotta el nemcsak az ő személyes panaszát, hanem egyszersmind szembeállította az erdélyi valóságot a Bereczky Albert képviselte látszatokkal, a lelkek nyugtalanságát és feszültségét a sekély vizű látszatnyugalommal, s mindeket összefoglalva, a kisajátított Krisztus-akaratot az Úr Krisztus ítéletes üzenetével, röviden: a jelenre és a jövőre néző megelégedettséget a forró elégedetlenséggel.”¹¹

A hivatalosan is lehetővé vált kapcsolatfelvételnek azonban szélesebb körben volt meg a pozitív hozadéka: 1956 nyarán nagyszámú fiatal lelkész és teológiai hallgató is útlevelhez jutott, vagy találkozhatott itthon Magyarországról ide látogató személyekkel, s általuk kapcsolatba került azokkal a problémákkal, amelyek a magyarországi fiatalokat foglalkoztatták, s amelyek néhány hónap múlva a forradalomban robbantak. Ilyen alkalom volt a Debreceni Egyetem művészcsoportjának kolozsvári vendégszereplése 1956 tavaszán, amelyen az egyetemi hallgatóktól addig elszigetelt teológusok is ott lehettek, vagy a Tamási Áron 1956. október 17-ei kolozsvári irodalmi estje a Bolyai Egyetemen, amelyen szintén több teológiai hallgató vett részt. De a teológusok más módon is kiléptek a korábbi elszigetelt helyzetből: többen jártak az írószövetség irodalmi körébe, s néhányan részt vettek az alakuló Egyetemi Diákszövetségnek a Képzőművészeti Főiskolán 1956. október 24-én tartott gyűlésén.

Mindezeknek az volt a természetes következménye, hogy a forradalom kitörése után a teológia hallgatói elutasították a hivatalos szovjet és román megbélyegzést, és nyíltan is kifejezésre juttatták szolidaritásukat: közösen követték az eseményeket a rádión, sokan gyászszalagot viseltek, a préceseken előfordult az alapige „meredek aktualizálása” is,¹² november 1-jén, halottak napján pedig töb-

¹⁰ Nagy András néhány hónappal azelőtt Budapesten elhunyt fia temetésére sem kapott útlevelet.

¹¹ Uo.

¹² A Péter Miklós vádiratában szereplő bibliai textus: „(34). És Faraó-Nékó Eliákimot, a Józsiás fiát tette királlyá, az ő atyja, Józsiás helyett, és nevét Joákimra változtatta; Joákházt pedig magával vivé, és az Egyiptomba megérkezvén, ott hala meg. (35). Az ezüstöt és az aranyat megadta ugyan Joákim a Fáraónak, de az országot sarcoltatta meg, hogy megadhassa az ezüstöt a Fáraó parancsolata szerint; a föld népe közül mindenkitől az ő értéke szerint hajtott be ezüstöt és aranyat, hogy Faraó-Nékónak adja. (36). Joákim huszonöt esztendő volt, mikor uralkodni kezdett, és tizenegy esztendeig uralkodott Jeruzsálemben; az ő anyjának neve Zébuda, a Rúmabeli Pedája leánya. (37). És gonoszul cselekedék az Úr szemei előtt, mind a szerint, amit az ő atyái cselekedtek.” (2Kir 23,34–37; *Szent Biblia. Istennek Ó és Új testamentomában foglaltatott egész Szent írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás. Brit és Külföldi Bibliai Társulat, Budapest 1921.) Ld. Péter Miklós visszaemlékezése kéziratban az EME 1956-os gyűjteményében.

ben csatlakoztak a bolyaistákhoz, kimentek gyertyát gyújtani a Házsongárdi temetőbe, és a budapesti harcok során elhunyt diáktársakra emlékeztek.¹³

Az eseményeket nyilván nemcsak a teológiai hallgatók követték együttérző szívvel. Az elkövetkező évek magyar vonatkozású romániai politikai pereiben jó néhány római katolikus pap, protestáns lelkész és más egyházi személy vádiratában szerepelt – súlyosbító hangsúllyal – a magyar forradalom idején tanúsított magatartása, egy-egy kijelentése. Talán ezért érdemes a magyar forradalom leverését követő idők romániai megtorlásai rendjén először azokról az 1957–1958 között lefolyt perekről szólnunk, amelyekben ilyenek is szerepeltek.

Az ítélethozatalok kronológiai sorrendjében:

- Vargha László abrudbányai lelkészt a Dobai István nevéhez fűződő „ENSZ-memorandum”-perben,¹⁴ az 1957. szeptember 25–27-én lefolytatott tárgyalás nyomán ítélték el a tervezet kidolgozásában való aktív részvételért, Dobri János teológiai tanárt és László Dezső kolozsvár-belvárosi lelkészt pedig a forradalom alatt megjelent sajtótermékek olvasásáért és terjesztéséért.
- Fodor Pál mérnök „hazaárulási” perében¹⁵ kerültek a vádlottak padjára 1958. február 27-én Csiha Kálmán református lelkipásztor, Hajdu Géza Leander és Mezei Mózes-Levente római katolikus papok, Szentmártoni Bálint Odorik és Szőcs Ignác Izidor szerzetesek.
- A Szoboszlai-perben,¹⁶ egy osztrák–magyar–román Conföderatio és egy Keresztény Munkás Párt tervezeteinek kidolgozásáért és támogatásáért 56-an kerültek a vádlottak padjára, köztük Ábrahám Árpád, Dénes Dávid, Ferencz Béla Ervin, Karácsonyi István, Kosza József, Kovács Béla, Müller Jenő, Páll Gyula, Ráduly Géza, Ráduly István római katolikus papok, illetve

¹³ A kolozsvári Házsongárdi temetőben 1956. nov. 1-jén történekről ld. Tófalvi Zoltán: 1956 – koncepciós perek Erdélyben. In: Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1997, 84. Az eseményre – más és más változatban – részletesen kitér az „ellenforradalmi tüntetés” megszervezéséért 7 évre ítélt Dávid Gyula (P. Sebők Anna: *Kolozsvári perek –1956*. Hamvas Intézet, Budapest 2001, 159–160), a szintén 7 évre ítélt Bartis Ferenc (uo., 186, és részletesebben uő: *Rácsok között Romániában*. Budapest 1988), valamint Gazda József: *A tűz októbere. 1956 magyar sorsokban*. Püski Könyvkiadó, Budapest 2006, 250–251.

A történetek megfigyelésével és jelentésével a Szekuritáté által megbízott Kolozsvár tartományi pártiskola egyik tanára és diákjai által rögtön az események másnapján leírt jelentések megtalálhatók Dávid Gyula és Páskándi Géza bírósági dossziéjában (CNSAS. Dos. P. 738. Vol. I.). A teológus ifjúság akkori hangulatáról és az eseményekről az 1958. október 29-én letartóztatott és később az első teológusperben elítélt Bibó László elbeszélése nyomán a cellabesúgója számol be részletesen. Ld. Bottoni, Stefano (szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság. 1956–1959*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2006, 373–375.

¹⁴ Tófalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. III. A Dobai-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2009.

¹⁵ Tófalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. IV. A Fodor Pál-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2010.

¹⁶ Tófalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. I. A Szoboszlai-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2007.

szerzetesek, Pataki Olga Alexia szociális nővér, fővádltként pedig Szoboszlai Aladár magyarpécskai pap, akit Ábrahám Árpáddal és nyolc társukkal együtt az 1958. május 30-án kezdődött tárgyalássorozat végén ítélték halálra és végeztek ki. Hasonló lett a sorsa Sass Kálmán érmihályfalvi református lelkésznek is.¹⁷ Ebben a 31 főt számláló csoportban volt az első fokozaton halálra, majd másodfokon életfogytiglanra ítélt Balaskó Vilmos ércelezi és az eleve életfogytiglanra ítélt Virágh Lajos biharvajdai lelkész.

- A Brassóból kiinduló és az Erdővidéket, valamint a Homoród mentét átfogó Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége (EMISZ)-perben¹⁸ a 77 elítélt között voltak Ambrus János, Fikker Ferenc, Köllönte Tamás református, Ágoston Gyula, Kelemen Csongor, Nyitrai Levente és Sándor Balázs unitárius teológiai hallgatók, Benedek Ágoston, Kelemen Imre, Léta Áron, Nyitrai Mózes, Nyitrai Deák Berta és Végh Mihály unitárius, Ady Béla református lelkészek, valamint Harai Pál és Vitályos Balázs római katolikus papok.
- Rajtuk kívül „egyéni elítélt”-ként 15 római katolikus papról (Ábrahám Miklós, Ambrus József, Bajkó László, Bedő Tibor, Faragó Ferenc, Juhász Antal, Kenderessy Szabó Béla, László Ferenc, Lokodi Gáspár, Pakocs Károly, Pál Gyula, Pálffy János, Sántha Antal, Sántha István, Szabó Bálint) és 7 református lelkészről (Bencze József, Czell Béni, Cseterki János, Horváth László, Kolumbán Bendegúz, Molnár Béla) van tudomásunk,¹⁹ akiknek egy részénél a vádiratban kifejezetten szerepel az 1956 őszén nyilvánított szolidaritásuk a magyar forradalommal.

Ez utóbbi – túlnyomó részt felduzzasztott ügyeket tartalmazó vagy kifejezetten koncepciók – pereket „a klerikális reakció elleni harc” propagandaeszközeiként is felhasználták. A legkirívóbb eset közülük a Sánta Antal csíkszentdomokosi római katolikus plébános esete, akit „tiltott kiadványok terjesztése, kiskorú lányok megrontása” vádjával állítottak bíróság elé és ítélték el 12 évre, majd ügyét a sajtóban és a katolikusok lakta vidékeken szétében feldolgozták. Egyes cikkekben „a román állam halálos ellenségének” és „Márton Áron püspöknek barátja”-ként említették, sőt az eljárás hivatalosan is a „Sánta-modell” nevet kapta, amelyet más tartományokban is alkalmaztak.²⁰

¹⁷ Tófalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. II. A Szoboszlai-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2007.

¹⁸ Az EMISZ-ről és a peréről ld. Tófalvi Zoltán: *Az Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége (2.) (Nem volt forradalom, de leverték)*. In: *Háromszék*, 2016. január 23., és Lay Imre visszaemlékezései: Lay Imre: *Brassói srácok. Az EMISZ és az 1956-os magyar forradalom*. Cenk Könyvek, Brassó 2006.

¹⁹ Adataikat és visszaemlékezéseiket a börtönökre ld. Dávid Gyula (szerk.): *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára. 1956–1965*. Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2006, illetve Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. A Kalocsa-Bács, Csanád, Erdély, Nagyváradi Egyházmegyéek üldözött papjai*. Lámpás Kiadó, Abaliget 1994 és Miklós László (szerk.): *Akik imádkoztak üldözöikért. Börtönvallomások, emlékezések. I–II. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1996*.

²⁰ Sánta Antal életrajzát és visszaemlékezéseit ld. Hetényi Varga Károly: *i. m.* 479–481.

Ebbe az idézett adatokból körvonalazódó általános helyzetképbe illeszkednek bele azok a perek, amelyek már közvetlenül kapcsolódnak a református egyház életéhez.²¹ Ezek közül a Betánia-mozgalom tagjai ellen lefolytatott három és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet hallgatóival és tanáraival kapcsolatos négy perről kell részletesebben szólnunk. Ez utóbbiak annyiban érdemelnek különös figyelmet, mert időzítésük fontos szerepet játszott a Bolyai Egyetem „egyesítés” címén történt felszámolásának történet sorozatában is.

A Betánia-mozgalom Erdélyben is a 20. század elejére vezethető vissza,²² de mint az egyház keretében működő más egyesületeket és tömörüléseket, egy 1948-as törvénnyel betiltották, s ettől fogva a Betánia szűkre szabottabb keretek között, „illegálisan” működött, noha a református egyházi vezetés hallgatólagosan tudomásul vette tevékenységüket, s csupán arra szorítkozott, hogy időnként figyelmeztette őket működésük veszélyes voltára.

Letartóztatásuk három csoportban, 1958. április 10-ével kezdődően történt. Először a székelyföldi csoportba soroltakat, Bakó Lászlót, Fekete Jánost, Lőrincz Jánost, Nagy Jenőt és Szőke Lászlót tartóztatták le, és ítélték el összesen 65 évre. Ezután a nagyváradi csoport került sorra 1958. május 27-étől kezdődően, amelybe Antal Sándor, Dézsi Zoltán, Jakab Sándor, Karczagi Sándor, Kiss Sándor, Papp Antal, Patócs Erzsébet, Szilágyi Sándor és Visky Ferenc tartozott; összbüntetésük 164 év volt. Végül a zilahi csoport következett 1958. június 17–18-án: Balogh Béla, Balázs Magdolna, Boda Sámuel, Holocsuk Ida, Porcsalmi József, ifj. Püsök Miklós és id. Püsök Miklós; ők összesen 50 évet kaptak.

A kihallgatások és a per során a hatóságok arra igyekeztek, hogy a Betánia-mozgalom munkáját „államellenes, felforgató tevékenységnek” állítsák be. Jellemző erre a Visky-per vádzáró indítványa, amelyben például ez áll:

„[...] a Betánia törvénytelen szervezet a református egyház keretén belül fejt ki tevékenységét, tehát frakciót hozott létre, mert az RNK-beli népi demokratikus rendszerrel szembeni álláspontjuk teljesen ellenkező a református egyház működési státútumával. Vagyis e csoportosulások résztvevői nem ismerik el a népi demokratikus rendszer eredményeit, megtagadnak minden együttműködést a szocialista alapokon működő állammal, kijelentik, hogy »bűn szolgálatot teljesíteni a jelenlegi rendszernek«, mert az »eszköz a Sátán kezében.«”²³

²¹ A magyar forradalom visszhangjáról Erdélyben, különös tekintettel a teológus ifjúságra részletes képet ad Buzogány Dezső – Jánosi Csongor: *i. m.* 76–88.

²² Az erdélyi Betánia-mozgalom történetére és tevékenységére a letartóztatásig összefoglalva ld. Buzogány Dezső – Jánosi Csongor: *i. m.* 88–93. Ugyanez a kötet ad összefoglaló képet a perekről, ld. uo.: 93–95. A kötetben ugyanők közölnek dokumentumokat a peranyagokból (uo.: 111–216), valamint interjúkat Antal Sándor feleségével, Balogh Bélával, Jakab Sándorral, Karczagi Sándorral és Lőrincz János két fiával, Lőrincz Istvánnal és ifj. Lőrincz Jánossal (uo.: 288–354)

²³ Buzogány Dezső – Jánosi Csongor: *i. m.* 174.

A Protestáns Teológiai Intézet hallgatóira vonatkozó nyomozati információk bizonyíthatóan már 1957 tavaszán a Szekuritáté rendelkezésére álltak,²⁴ a le tartóztatásokra azonban csak 1958–1959-ben került sor, amikor már megkezdődött a visszaszámlálás a Bolyai Egyetem felszámolása ügyében.

Az első csoportot az evangélikus tagozat hallgatói, illetve akkor már végzett fiatal lelkészek alkották. Őket azzal is vádolták, hogy még 1956 tavaszán a Kolozsvárt járt debreceni vendégdiákokkal találkozáskor „nacionalista-soviniszta megnyilvánulásaik” voltak, hogy „rágalmazták Romániának a nemzetiségi kérdésben nyújtott vívmányait”, de a fővád az volt, hogy a püspökhöz intézett beadványban kérték annak a két, kommunista beállítottságú tanárnak az eltávolítását, akik becsmérlően nyilatkoztak a forradalomról.

Dani Péter szénior visszaemlékezése szerint a beadvány lényege a következő volt:²⁵

„Felkértem a Püspök Úr, hogy Rapp Károly és Lengyel Loránd tanár urak a következőkre figyelmeztessenek (nem szó szerinti idézet): Tanítsák nekünk azt, amivel az egyház megbízta, és ne az egyháztól idegen eszméket terjesszenek. Az előadásainak legyen akadémiai színvonala, érződjék rajtuk, hogy felkészültek megtartásukra. Nagy teológusok, szakemberek műveit kommentár és magyarázat nélkül felolvasni nem nagy dolog [...]”

Majd így folytatja:

„Ezekben a nehéz napokban tett kijelentéseik és magatartásuk felháborító volt, minket keresztyén mivoltunkban és nemzeti öntudatunkban mélyen bántott. Vegyük ezt tudomásul, s a jövőben a hitünket és magyarságunkat sértő megjegyzéseket kerüljük [...]. A megszerkesztett beadványt – idézi fel a további eseményeket Dani Péter – Antal László odaadta Mózes Árpád püspöki titkárnak, ő két példányban legépelte, és mindjárt alá is írta. Utána önként aláírtuk mi is.”

Aztán ott volt egy másik vád, amelyet szintén Dani Pétertől idézek:

„November 19-én délutánra békegyűlést hirdettek, melynek napirendjén a szuezi válság és a magyarországi forradalom megbeszélése volt [...]. Dr. Opfermann Ernő, az akkori evangélikus dékán engem mint evangélikus széniorot arra akart kényszeríteni, hogy az evangélikus ifjúság képviselőjeként egy előre elkészített elítélő nyilatkozatot írjak alá, és a meghirdetett gyűlésen vegyek részt. Én ezt határozottan megtagadtam [...]. Másnap az *Igazság*, a helybeli magyar nyelvű újság kiemelt cikkben hirdette, hogy a teológiai intézet ifjúsága elítélte a magyarországi ellenforradalmat. Óriási volt a felháborodás, s követelték, hogy azok, akik a gyűlésen részt vettek, menjenek el a szerkesztőségbe, s kérjenek kiigazítást.”

²⁴ Bottoni, Stefano (szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság, 1956–1959*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2006, 184.

²⁵ Ld. Dani Péter: *Ez volt, így volt börtönországban*. Püski Könyvkiadó, Budapest 2006, 117–118.

A perben Mózes Árpád mint elsőrendű vádlott 18 évet kapott, a többiek összbüntetése 75 évre rúgott.²⁶

A második csoportra 1959 márciusának közepén került sor. Március 14/15-e éjszakáján egész belügyes különítmény ütött rajta a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben, s tartóztatták le Bene Lajost, Csatlós Csabát, Elekes Istvánt, Gráma Jánost, Márton Attilát, Miklós Istvánt, Nagy Endrét és Székely Lajost, majd nem sokkal később Imre Magda tanárnőt és három diáklányt: Burkhardt Mártát, Gergely Borbálát és Szabó Ibolyát. A csoport elsőrendű vádlottja az akkor már Biharvajdára – az életfogytiglanra ítélt Balaskó Vilmos utódjával – kinevezett lelkész, Péter Miklós lett. A kolozsvári katonai bíróság őt 14 évre ítélte az 1959. május 25-én megtartott tárgyalásán, a többiek ítélete pedig összesen 90 év volt. A vádpontok között a teológián október–novemberben történt eseményekben való részvétel, a forradalom témájához kapcsolódó vagy akként értelmezett versek írása és terjesztése szerepelt, természetesen megfelelő, politikailag súlyosbított átértelmezésben.²⁷

A harmadik csoport letartóztatására nem sokkal az előző csoport tárgyalása után, 1959. június–júliusban került sor. A csoport elsőrendű vádlottja az akkor már Marosvásárhelyre kinevezett segédlelkész, Fülöp G. Dénes volt. Őt az „imperialista rádióadások hallgatásával és a népi demokratikus rendszerrel szemben ellenséges szellemű kommentálásával”, „a szovjet agresszió” elítélésével vádolták, továbbá azzal, hogy részt vett a Képzőművészeti Főiskolán 1956. október 24-én tartott „ellenforradalmi szellemű” diákgyűlésen, egyetértett az ott elhangzott követelésekkel, reménykedett abban, hogy a magyar „ellenforradalom” Romániára is átterjed, s akkor Erdélyt Magyarországhoz fogják csatolni. Megvádolták azzal is, hogy egy alkalommal a teológiai précesen imádkozott a Magyarországon elesettekért,²⁸ Adorjáni Dezső evangélikus teológust pedig azzal, hogy egy istentisztelet végén eljátszotta orgonán a magyar himnuszt. Fülöp G. Dénest 11, Adorjánit Dezsőt 10 évre ítélték, Bőjte Sándor munkásifjút pedig 7 évre.

A negyedik csoportban főképp a teológia unitárius karának tanárai szerepeltek. Közülük többek ellen az volt a vád, hogy tiltakoztak ama nyilatkozat ellen, amelyben a teológia tanárainak és hallgatóinak egy része felső nyomásra „elítélte az ellenforradalmat”, s amelyet a sajtóban az eredeti szöveget meghamisítva közöltek. A Lőrinczy Mihály professzor és társai perében 1959. június 3-án hozott 1959/213. sz. ítélet reá vonatkozó része a következő indoklást tartalmazza:

„1956. november 19-én Kolozsvár városban a romániai protestáns egyházak vezetőinek gyűlésére került sor, amely alkalommal kidolgoztak egy nyilatkozatot,

²⁶ Vö. Benkő Levente: „A magam történetét én írnám meg”. Beszélgetés Mózes Árpád nyugalmazott evangélikus püspökkel, '56-os politikai elítélttel. In: *Kronika*, 2004. okt. 22–24., 13.

²⁷ Péter Miklós: Hitükért vezekeltek. Meghurcolt teológusok és lelkipásztorok. In: *Napút*, III. évf., 8. sz., 2011. október.

²⁸ Fülöp G. Dénes: A nemzetiséget időzjelbe tették. In: Miklós László (szerk.): *i. m.* 11–16. Az interjú készítette Szépréti Lilla.

amelyben elítélték a magyarországi ellenforradalmi eseményeket és az egyiptomi agressziót. Ezen a gyűlésen, a protestáns egyházak vezetői mellett a kolozsvári protestáns teológia tanári testülete is részt vett, köztük Lőrinczi Mihály vádlott, az unitárius tagozat előadótanára, s amely alkalommal aláírásra került az a nyilatkozat, amelynek rövidített szövege megjelent a helyi sajtó 1959. november 20-ai számában. A vádlott, mivel nem volt megelégedve azzal, hogy a nyilatkozatot a sajtóban közölték, 1956. november 26-án gyűlésbe hívta a tanári testületet, és egy jegyzőkönyvet szerkesztett, amelyben az állt, hogy a nyilatkozat közlése nem volt helyénvaló, és hogy azon a gyűlésen nyomást gyakoroltak rájuk a nyilatkozat aláírására [...].²⁹

Tulajdonképpen erre vezethető vissza az a per, amelyet a kolozsvári katonai bíróság 1960. április 6-án tárgyalt, s amelynek során a vádlottak padjára Gellérd Imre unitárius lelkészt, Simén Dániel, Lőrinczy Mihály és Erdő János unitárius teológiai tanárokat, Kelemen Istvánt, a teológiai intézet akkori főtitkárát és Bálint Ferenc magyarszováti unitárius lelkészt ültették. Gellérd Imrét, Lőrinczy Mihályt és Simén Dánielt 7–7 évre ítélték, a többiek 3–5 év közötti kisebb büntetéseket kaptak.

A hatalom nem elégedett meg ezeknek a pereknek a spontán hatásával, hanem a történeteket az érintett protestáns egyházak egyetemes megrégulázására is felhasználta. 1959. június 18-án a protestáns teológián, majd másnap, június 19-én a kolozsvári megyeházán tartott két gyűlésen, ahol Eugen Nenciu, az állami egyházügyi hivatal kiküldöttje dolgozta fel a teológián az 1956-os magyar forradalom idején történeteket, s erre nemcsak a tanárokat, hanem az egyházak vezetőit, a püspököket, főgondnokokat is berendelték. A gyűlés lefolyásáról Tőkés István számol be, bőven idézve a témát felvezető bukaresti küldött szavaiból, Argay György evangélikus, Kiss Elek unitárius és Vásárhelyi János református püspök hozzászólásából, s rövidebben néhány teológiai professzor felszólalásából.³⁰

Elsőnek Argay György evangélikus püspök szólalt fel:

„[...] a tények mélyen megrendítettek, sajnálom, és legőszintébb lélekkel elítélem a történeteket.

Érthető, hogy a felelősséget jelentős mértékben reám hárítja a referátum. Nem utasítom el azt a felelősséget, és nem akarok kibújni alóla [...].

Ha ez a felelősség következményeket vonna maga után, úgy azokat alázatos szívvel magamra veszem.”³¹

Kiss Elek unitárius püspök személyes legfelső kapcsolatainak védelme alá próbálta magát helyezni, ugyanakkor kiáll bebörtönzött professzora védelmében is:

„Ami speciálisan az unitárius egyházat illeti, szomorúan állapítom meg: úgy látszik, mi is benne vagyunk a viharban. Pedig minden ténykedéssel egyet

²⁹ Az ítélet másolatát ld. az EME 1956-os gyűjteményében, Gagyi-Balla István hagyatékában.

³⁰ Ld. Tőkés István: *i. m.* 181–187.

³¹ Uo. 185.

szolgáltam, nevezetesen az építést és a népek közötti testvériséget. Ebben az összefüggésben főlemlítem, hogy sokáig élveztem dr. Groza Péter államelnök úr barátságát és szeretetét. [...]

Tőlünk két professzor van letartóztatva. Nem vagyok hivatott beszélni róluk, mivel ők az illetékes hatóságok előtt felelnek cselekedeteikért. Viszont ki kell térnem az Erdő János professzor személyére. Én őt mindig jóra való tanárnak ismertem, aki híven végezte munkáját, és legjobb lelkiismerettel látta el állampolgári kötelességeit is.

Püspöki minőségemben ígérem, hogy teljes lélekkel igyekszem megvalósítani teológiánkon a megkívánt ideális állapotot.”³²

Vásárhelyi János református püspök a Nenciu-jelentésben sejtetett felelőségre vonást próbálta elhárítani:

„[...] bár vannak hibák, kötelességünk megkeresni a jóvátétel útját. Nem állhatunk meg a bűnök felismerésénél, hanem a tékozló fiú példáját követve szólunk: vétkeztem, de visszatérek. Ez szükséges ma is. Miután megismertük a valóságot, határozzuk el, hogy testvéri szeretetben és buzgó feladatteljesítéssel megkeressük a legcélravezetőbb megoldást. Annál is inkább, mert a kormánynak sem lehet célja megszüntetni ezt a szép intézetet.”³³

Ugyanakkor a hatalom bizalmát élvező professzorok hozzászólásaiban már körvonalazódnak az elkövetkező időszak állami elvárásai. Bende Béla, az unitárius tagozat professzora ezt mondta:

„Jó szabályzat nélkül működtünk 12 év óta. Így elizolálódtak a tagozatok. [...] Olyan vezetőséget kell az élre állítani, amelyik teljes felelősséggel intézi az ügyeket.”³⁴

Lengyel Lóránd, az evangélikus tagozat professzora, egyike azoknak, akik ellen a teológiai hallgatók memoranduma irányult, ezt mondta:

„Fel vagyok háborodva a történetek miatt. [...] A letartóztatott professzorok és hallgatók nem egyházi, hanem politikai ténykedésükért bűnhődnek. [...] A jövőre irányadó, hogy az intézetben »să avem o conducere unică, spre a avea posibilitatea de a înnăbuși toate încercările dușmănoase«.”³⁵

A gyűlésre beidézett egyházfők hozzászólásaiból kiérezhetjük azt a légkört, amely 1959 nyarán, a teológuspercek után uralkodott az intézetben különösen azért, mert Nenciu felvezetésében a teológiai intézet felé is elhangzott egy burkolt fenyegetés:

³² Tótkés István: *i. m.* 185–186.

³³ Uo. 186–187.

³⁴ Uo. 187.

³⁵ Tótkés István itt pontosan idézi Lengyel Lóránd román felszólalásának szövegrészletét, amelynek fordítása „legyen egységes vezetés, hogy legyen lehetőség elfojtani minden ellenséges próbálkozást”. Uo.

„[...] az engedékenység és a tolerancia nem tűrhető tovább. [...] Bármely ezután »abaterere va duce imediat la închiderea cursurilor« (= bármely elhajlás késedelem nélkül az előadások beszüntetéséhez fog vezetni).”³⁶

De fenyegetés hangzott el Nenciu részéről az egyházfők felé is:

„A felelősség elsősorban itt is a püspökökre hárul, valamint a vezetésre és a professzorokra. Az állam mindenkivel szemben megvédi a belső szekuritást [...]”³⁷

A kolozsvári magyar teológusok és tanárok elleni megtorlások időzítése nem volt véletlen, ugyanis ez idő alatt készítették elő a sajtóban és bukaresti és kolozsvári diákgyűléseken a Bolyai Egyetem 1959-es felszámolását. Talán önmagáért beszél, ha az utóbbi pereket beillesztjük az események kronológiai összefüggésébe:

- A romániai magyar sajtóban 1959. február 7-étől kezdenek megjelenni olyan cikkek, amelyek a két egyetem egyesítését voltak hivatva hangulatilag előkészíteni.
- Február 13-án zajlott le az 1956-os kolozsvári eseményekkel szintén összefüggésbe hozott harmadik Bolyai-per (Varró János, Lakó Elemér és három diák tárgyalása).
- Február 19–22. között tartották Bukarestben azt az országos diákszövetségi konferenciát, amelyen négy, előre bedolgozott egyetemi hallgató „a román és magyar diákok megbonthatatalan barátságáról” beszélt, és az ezt megzavaró megnyilvánulások „gyökeres kiirtását” követelte, egyikük pedig kimondottan kérte a két kolozsvári egyetem egyesítését.
- A Kolozsvárra hazaérkező Takács Lajos rektor február 23-án jelentette be, hogy „a párt döntése alapján és a diákság kérésére” egyesíteni fogják a Babeş és a Bolyai Egyetemet, majd február 26. és március 3. között rendezték meg Kolozsvárt az egyesülési naggyűlések sorát.³⁸
- Március 9–19. között zajlott Kolozsváron az EMISZ-per, amelyben 79 személyt, köztük 7 teológust ítélték el összesen 1129 évre; március 14/15-e éjszakáján történt meg a teológiai intézet lerohanása, és április 13-án kezdődött egy csíkszeredai tanárokból és diákokból összeállított csoport letartóztatása, s perükben tízüket összesen 94 évre ítélték.

Mindezeket követően 1959. április 19-én lett öngyilkos Szabédi László, 20-án Molnár Miklós, május 3-án pedig Csendes Zoltán, a Bolyai Egyetem három tanára.

³⁶ Tőkés István: *i. m.* 184. A fenyegetés Tőkés István szövegében magyarul is.

³⁷ Uo.

³⁸ A Bolyai Egyetem „egyesítés”-éről ld. Bodor András: Az egyetem felszámolása, illetve Balázs Sándor: Ürüggyek a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésére In: Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István – Sebestyén Kálmán (szerk.): *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. 1945–1959.* A Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete – Bolyai Egyetemért Alapítvány, Budapest 1999, 295–302. és 303–311.

Hogy a kolozsvári teológiai intézet nem jutott a Bolyai Egyetem sorsára, annak nem kizárt konfesszionális oka is volt. Az 1959 után kialakított új, „egységes” profil azonban az intézménynek a fenntartó egyháztól való leválasztását és közvetlenebb állami ellenőrzést jelentett, az Erdélyi Református Egyházkerületben Vásárhelyi János halála után több mint két éven át húzódó püspökválasztás³⁹ „megoldása” után pedig a Ravasz László által említett „köztes” modell érvényre juttatását mind Kolozsváron, mind Nagyváradon, tehát olyan egyházi felső vezetést, amelyen át az egyház által tudták gyengíteni az egyházat.

Felhasznált irodalom

- Balázs Sándor: Ürügök a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésére In: Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István – Sebestyén Kálmán (szerk.): *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. 1945–1959*. A Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete – Bolyai Egyetemért Alapítvány, Budapest 1999, 303–311.
- Benkő Levente: „A magam történetét én írnám meg”. Beszélgetés Mózes Árpád nyugalmazott evangélikus püspökkel, ’56-os politikai elítélttel. In: *Kronika*, 2004. okt. 22–24., 13.
- Bodor András: Az egyetem felszámolása. In: Faragó József – Incze Miklós – Katona Szabó István – Sebestyén Kálmán (szerk.): *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. 1945–1959*. A Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete – Bolyai Egyetemért Alapítvány, Budapest 1999, 295–302.
- Bottoni, Stefano (szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság. 1956–1959*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2006.
- Buzogány Dezső – Jánosi Csongor: *A református egyház Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok*. L’Harmattan Kiadó, Budapest 2011.
- Csendes László: Párbeszéd a börtönben. Gheorghe Gheorghiu-Dej második kormányának viszonyulása a Római Katolikus Egyházhoz. In: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolatára Kelet-Közép-Európában. Intézmények és módszerek*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest 2014, 43–78.
- Dani Péter: *Ez volt, így volt börtönországban*. Püski Könyvkiadó, Budapest 2006.
- Dávid Gyula (szerk.): *1956 Erdélyben. Politikai elítéltek életrajzi adattára. 1956–1965*. Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2006.
- Fülöp G. Dénes: A nemzetiséget idézőjelbe tették. In: Miklós László (szerk.): *Akik imádkoztak üldözöikért. Börtönvallomások, emlékezések. I–II*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1996, 11–16. Az interjút készítette Szépréti Lilla.
- Gazda József: *A tűz októbere. 1956 magyar sorsokban*. Püski Könyvkiadó, Budapest 2006.

³⁹ A protestáns felekezetekkel szemben 1956 után megváltozott állam- és pártpolitikáról ld. Vladimír Tismăneanu – Dobrin Dobrinu – Cristian Vasile (szerk.): *i. m.* 347–348. Részleteiben: Jánosi Csongor: Püspökválasztások a kolozsvári és a nagyváradai református egyházkerületekben az 1960-as években. In: *Pro Minoritate* XXIV. évf. (2014, Tél), 103–126, ld. még <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1404-06-Janosi.pdf> és Molnár János: Az 1962-es kolozsvári református püspökválasztás és a Securitate. In: *Egyháztörténeti Szemle*, XIII. évf. (2012/2), 52–74, ld. még www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/molnarjanos-kolozsvar.htm (2016. szept. 18.)

- Hetényi Varga Károly: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. A Kalocsa-Bácsi, Csanádi, Erdélyi, Nagyváradai Egyházmegyék üldözött pappjai*. Lämpás Kiadó, Abaliget 1994.
- Jánosi Csongor: *Adalékok a Református Egyház és a román állam 1948–1960/61 közötti kapcsolatához*. In: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában. Intézmények és módszerek*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest 2014, 151–180.
- Jánosi Csongor: *Püspökválasztások a kolozsvári és a nagyváradai református egyházkerületekben az 1960-as években*. In: *Pro Minoritate* XXIV. évf. (2014, Tél), 103–126, ld. még <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1404-06-Janosi.pdf>
- Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézközösség tevékenysége, valamint a megtorlások történetéhez*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója, Budapest 2006.
- Lay Imre: *Brassói srácok. Az EMISZ és az 1956-os magyar forradalom*. Cenk Könyvek, Brassó 2006.
- Molnár János: *Az 1962-es kolozsvári református püspökválasztás és a Securitate*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, XIII. évf. (2012/2), 52–74, ld. még www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/molnarjanos-kolozsvar.htm
- P. Sebők Anna: *Kolozsvári perek –1956*. Hamvas Intézet, Budapest 2001.
- Péter Miklós: *Hitükért vezekeltek. Meghurcolt teológusok és lelkipásztorok*. In: *Napút*, III. évf., 8. sz., 2011 október.
- Tótfalvi Zoltán: *Az Erdélyi Magyar Ifjak Szövetsége (2.) (Nem volt forradalom, de leverték)*. In: *Háromszék*, 2016. január 23.
- Tótfalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. I. A Szoboszlai-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2007.
- Tótfalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. III. A Dobai-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2009.
- Tótfalvi Zoltán: *Erdély mártírjai. IV. A Fodor Pál-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2010.
- Tótfalvi Zoltán: *1956 – koncepciós perek Erdélyben*. In: Pál-Antal Sándor – Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1997.
- Tőkés István: *A romániai magyar református egyház élete. 1944–1989*. 2. kiadás. Kolozsvár 2014.
- Vladimir Tismăneanu – Dobrin Dobrinicu – Cristian Vasile (szerk.): *Analiza dictaturii comuniste din România. Raport final*. Editura Humanitas, București 2007.

Levéltári források

Az EME 1956-os gyűjteménye: Gagy-Balla István hagyatéka.

Az EME 1956-os gyűjteménye: Péter Miklós visszaemlékezése kéziratban.
CNSAS. Dos. P. 738. Vol. I.